

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۴/۰۱

(صفحه ۱۴۷-۱۶۸)

بررسی بسامدی و تطبیقی اوزان غزلیات صائب تبریزی و بیدل دهلوی

مصطفی مرتضایی کمری* - دکتر مهدی شریفیان**

چکیده

صائب تبریزی بزرگ‌ترین شاعر شاخه ایرانی و بیدل دهلوی بزرگ‌ترین شاعر شاخه هندی سبک هندی هستند. آنها برای برانگیختن احساسات و عواطف خواننده از موسیقی - خصوصاً موسیقی بیرونی - به نحو مطلوب بهره برده‌اند.

صائب ۷۰۴۰ غزل خود را در ۲۹ وزن و بیدل ۲۸۵۸ غزل خود را در ۳۶ وزن سروده‌اند که از آن میان بحر رمل با ۳۲۷۷ غزل (۴۶.۵۵) در غزلیات صائب و ۱۰۵۵ غزل (۳۶.۹۱) در غزلیات بیدل پرکاربردترین، و بحر متدارک با ۴ غزل (۰.۱۴) در غزلیات بیدل و بدون کاربرد در غزلیات صائب کم کاربردترین بحر به‌شمار می‌روند. در این مقاله کوشش شده با جداول آماری دقیق، غزلیات دو شاعر از زوایای گوناگون همچون بحرهای و وزن‌های رایج و کم کاربرد، اوزان جویباری و خیزابی، اوزان با طول کوتاه و بلند معرفی و تحلیل و با هم مقایسه شوند.

کلیدواژه‌ها: بیدل دهلوی، صائب تبریزی، موسیقی، وزن، غزل.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا همدان

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا همدان (نویسنده مسئول)

drmehdisharifian@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

بیدل دهلوی (۱۰۵۴-۱۱۳۳ق)، شاعر معروف سده یازدهم و دوازدهم هجری، و نیز صائب تبریزی (۱۰۰۰ تا ۱۰۱۶-۱۰۸۱ تا ۱۰۸۷ق)، بزرگ‌ترین شاعر و غزل‌سرای قرن یازدهم هجری، دو تن از شاعران برجسته سبک هندی هستند. عظمت و بزرگی آنها در قدرت خیال، معنی‌آفرینی و مضمون‌سازی‌های تازه و بی‌شمار آنهاست، به طوری که مفاهیم فراوان اخلاقی، اجتماعی، حکمی و عوامل ظریف و دقیق روحی و روانی را با بهره‌گیری از عناصر طبیعت، دین، اسطوره و... تا روزمره‌ترین عناصر زندگی در غزلیات خود با تمام هنرمندی بیان کرده‌اند. پژوهش حاضر موسیقی بیرونی را در غزلیات صائب و بیدل بررسی و مقایسه می‌کند و در پی پاسخ به سؤالات زیر است:

۱. تعداد اوزان به کار رفته در غزل دو شاعر چه میزان است؟
۲. آیا دو شاعر از اوزان کم کاربرد و نامأنوس هم استفاده کرده‌اند؟
۳. میزان استفاده دو شاعر از اوزان کوتاه، متعادل و بسیار بلند چه مقدار است؟
۴. کدام بحر و وزن بیشترین و کدام بحر و وزن کمترین کاربرد را در غزلیات آنان دارند؟

بررسی و تحلیل جایگاه بحر و اوزان عروضی در غزلیات صائب و بیدل

در صدر آثار این دو شاعر پرکار و طراز اول سبک هندی باید از غزلیات آنها یاد کرد که حجم زیادی از کلیات آنها را در بر می‌گیرد. براساس دیوان صائب به تصحیح محمد قهرمان، تعداد کل غزلیات او ۷۰۴۰ است. مضمون غزل‌های صائب «انسان است و جهان، خلایق آدمی است که خلقت دوگانه دارد، نیمی فرشته و نیمی اهریمن، و جهان که مجموعه‌ایست از تضادها، جمع نور است و ظلمت و حیات است و ممات، دوگانگی که حاصلش نظام احسن دستگاه خلقت است» (کریمی، ص ۲۶). غزلیات بیدل نیز حجم عظیمی از کلیات آثار او را در بر می‌گیرد، چنان که «براساس نسخه خان محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی که تمام غزلیات او را گرد آورده‌اند، ۲۸۵۸ غزل در کتاب آمده است» (مرادی، ص شصت‌ویک). مفهوم غزل‌های بیدل جدای از جهان‌بینی و زندگی او نیست. غزل وی آمیزه‌ای از سبک عراقی، خراسانی و هندی است (واحد دوست، ص ۱۲۷).

برای بررسی و تحلیل انواع وزن به کاررفته در غزلیات دو شاعر به مقایسه آماری وزن آنها پرداخته‌ایم. برای این منظور نخست جدولی از ویژگی‌های کلی وزن غزلیات دو شاعر ارائه می‌شود، سپس به صورت دقیق به انواع بحر و متفرعات وزنی آنها همراه با ارائه آماری پرداخته می‌شود:

جدول ۱: کاربرد بحرها و وزن‌های مختلف در غزلیات صائب و بیدل

رتبه	نام بحر	کل اوزان هر بحر	کل غزلیات بیدل	درصد بیدل	کل غزلیات صائب	درصد صائب	تعداد وزن بیدل	تعداد وزن صائب
۱	رمل	۱۳ وزن	۱۰۵۵	۳۶.۹۱	۳۲۷۷	۴۶.۵۵	۸ وزن	۸ وزن
۲	هزج	۹ وزن	۷۹۵	۲۷.۸۲	۱۳۹۹	۱۹.۸۷	۵ وزن	۶ وزن
۳	مضارع	۲ وزن	۴۰۷	۱۴.۲۴	۱۱۶۹	۱۶.۶۱	۲ وزن	۲ وزن
۴	مجتث	۳ وزن	۳۳۲	۱۱.۶۲	۱۰۷۹	۱۵.۳۳	۳ وزن	۳ وزن
۵	مقارِب	۵ وزن	۳۵	۱.۲۳	۳۰	۰.۴۳	۲ وزن	۲ وزن
۶	رجز	۹ وزن	۷۴	۲.۵۹	۱۴	۰.۲۰	۶ وزن	۲ وزن
۷	کامل	۲ وزن	۵۶	۱.۹۶	-	-	۱ وزن	-
۸	خفیف	۳ وزن	۴۵	۱.۵۷	۳۲	۰.۴۵	۳ وزن	۲ وزن
۹	منسرح	۲ وزن	۳۳	۱.۱۶	۳۸	۰.۵۴	۲ وزن	۲ وزن
۱۰	مقتضب	۲ وزن	۱۷	۰.۵۹	۱	۰.۰۱۴	۲ وزن	۱ وزن
۱۱	سریع	۱ وزن	۵	۰.۱۷	۱	۰.۰۱۴	۱ وزن	۱ وزن
۱۲	متدارک	۱ وزن	۴	۰.۱۴	-	-	۱ وزن	-
مجموع	۱۲ بحر	۵۲ وزن	۲۸۵۸	۱۰۰	۷۰۴۰	۱۰۰	۳۶ وزن	۲۹ وزن

۱. بحر رمل

از بحر متحدالارکان و «در لغت به معنی باران کم و حصیر بافتن است» (عقدایی، ص ۶۴). بحری را گویند که «ارکان آن از تکرار فاعلاتن است» (شمس قیس رازی، ص ۹۹). بحر رمل و متفرعاتش با تکرار ۱۰۵۵ غزل (۳۶.۹۱ درصد) در دیوان بیدل و ۳۲۷۷ غزل (۴۶.۵۵ درصد) در میان غزلیات صائب پرکاربردترین بحر به‌شمار می‌رود.

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (رمل مثنی محذوف):

بیشترین بسامد را در غزلیات دو شاعر دارد و با ۷۸۴ غزل سهمی ۲۷.۴۴ درصدی در غزلیات بیدل و ۲۱۸۹ غزل، سهمی ۳۱.۱۰ درصدی از غزلیات صائب دارد: همچو بوی گل ز بس بی پرده است احوال من می شود لوح هوا آینه تمثال من (بیدل، ج ۱، ص ۶۱۹) آنچنان کز رفتن گل خار می ماند به جا از جوانی حسرت بسیار می ماند به جا (صائب، ج ۱، ص ۳)

فاعلاتن فاعلاتن فعلاتن فع لن (رمل مثنی مخبون اصلم):

وزنی آرام و جویباری است و ۱۲۰ غزل (۴.۲۰ درصد) از غزلیات بیدل و ۵۹۲ غزل (۸.۴۱ درصد) از غزلیات صائب در این وزن سروده شده اند. از نظر فراوانی رتبه ششم را در غزلیات بیدل و پنجم را در غزلیات صائب دارد: در ندامت گل مقصود به بر نزدیک است دامنی هست به دستی که به سر نزدیک است (بیدل، ج ۱، ص ۳۷۶) عاشق سلسله زلف گر هگیرم من روزگاری است که دیوانه زنجیرم من (صائب، ج ۶، ص ۳۰۴۹)

فاعلاتن فاعلاتن فعلاتن فع لن (رمل مثنی مخبون محذوف):

نهمین وزنی که بیدل و ششمین وزنی که صائب از آن بهره برده اند. از گروه اوزان سنگین و جویباری است و ۲۰۹۷ درصد غزلیات بیدل یعنی ۸۵ غزل، و ۶.۶۵ درصد غزلیات صائب یعنی ۴۶۸ غزل را در بر می گیرد: جوش اشکیم و شکست آینه دار است اینجا رقص هستی همه دم شیشه سوار است اینجا (بیدل، ج ۱، ص ۱۴۵) عقل سالم ز می ناب نیاید بیرون کشتی کاغذی از آب نیاید بیرون (صائب، ج ۶، ص ۳۰۵۶)

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (رمل مسدس محذوف):

وزنی جویباری و مناسب مضامینی چون پند و حکمت است. صائب با ۱۵ غزل (۰.۲۱ درصد) و بیدل با ۳۲ غزل (۱.۱۲ درصد) بهره کمی از این وزن برده اند. به طوری که دوازدهمین وزن به کار رفته در غزلیات بیدل و پانزدهمین وزن در غزلیات صائب است:

موج ما را شرم دریای کرم تا قیامت بر نمی‌آرد ز نم
(بیدل، ج ۲، ص ۱۱۴۳)
عقل را دیوانه می‌دانیم ما عشق را فرزانه می‌دانیم ما
(صائب، ج ۱، ص ۴۱۸)

فعلاّت فاعلاتن فعلاّت فاعلاتن (رمل مثنی‌م مشکول):

جزء اوزان دوری، شاد، خیزابی و کم کاربرد در غزلیات دو شاعر است. ۱۴ غزل (۰.۴۹ درصد) بیدل و ۵ غزل (۰.۰۷۱ درصد) صائب در این وزن سروده شده‌اند (صائب، ص ۴۱۷، ۲۱۸۱، ۲۱۸۳، ۲۸۸۶، ۳۲۳۷) و از نظر فراوانی رتبه نوزدهم در غزلیات بیدل و بیست‌ویکم را در غزلیات صائب دارد:

به خیال زنده بودن هوس بقا ندارد چو حباب جرم مینا سر ما هوا ندارد
(بیدل، ج ۱، ص ۵۵۳)
غم آتشین عذاران نه چنان پرشت ما را که ز خاک بر دماند نفس بهشت ما را
(صائب، ج ۱، ص ۴۱۷)

فعلاتن فعلاتن فع لن (رمل مسدس مخبون اصلم):

بیست‌وسومین وزن کاربردی دو شاعر و جزء اوزان خیزابی است. ۱۰ غزل (۰.۳۵ درصد) بیدل و ۵ غزل (۰.۰۷۱ درصد) صائب این وزن را دارند و کم کاربرد به‌شمار می‌رود (صائب، ص ۴۱۲، ۱۱۰۳، ۲۱۸۷، ۲۸۸۷، ۳۰۴۹):

آه دود آخته‌ای می‌خواهم روز شب ساخته‌ای می‌خواهم
(بیدل، ج ۲، ص ۹۶۶)
صوفیان صاف روان می‌باشند چون صدف پاک‌دهان می‌باشند
(صائب، ج ۴، ص ۲۱۸۷)

فعلاتن فعلاتن فعْلُن (رمل مسدس مخبون محذوف):

وزنی شاد و خیزابی است. بیدل با ۷ غزل (۰.۲۵ درصد) (بیدل، ص ۱۳۲، ۲۳۰، ۳۸۳، ۴۱۶، ۵۴۲، ۵۹۱، ۱۱۶۵) و صائب با ۱ غزل (۰.۰۱۴ درصد) طبع‌آزمایی چندانی در این وزن نداشته‌اند و جزء اوزان بسیار کم کاربرد در غزلیات آنها محسوب می‌شود:

سر هر کس ز گلی پر زده است گل ندانست چه بر سر زده است
(بیدل، ج ۱، ص ۴۱۶)
زیر بال است پناهی که مراست شمع بالین بود آهی که مراست
(صائب، ج ۱، ص ۱۱۰۳)

فعالتن فعالتن فعالتن (رمل مثنی مخبون):

بسیست وهفتمین وزنی است که بیدل و بیست و سومین وزنی است که صائب استفاده کرده‌اند. هر دو شاعر غزل‌های اندکی در این وزن سروده‌اند. بیدل ۳ غزل (۰.۱۰ درصد) (بیدل، ص ۱۹۹، ۱۳۵۲، ۱۳۸۶) و صائب تنها ۲ غزل (۰.۰۲۸ درصد) از غزلیات خود را در این وزن سروده‌اند (صائب، ص ۲۸۸۶، ۳۴۲۳) و جزء اوزان بسیار کم کاربرد دو شاعر است:

در گرفته‌ست زمین تا به فلک بی سروپایی ای حیا نشسته مبادا تو به این رنگ برآیی
(بیدل، ج ۲، ص ۱۳۵۲)

همه اشکم، همه آهم، همه دردم، همه داغم که چرا روشن ازان چهره نگردید چراغم
(صائب، ج ۶، ص ۳۴۰۴)

جدول ۲: بسامد بحر رمل و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۲۷.۴۴	۷۸۴	۳۱.۱	۳۱۸۹	رمل مثنی محذوف	۱
۴.۲۰	۱۲۰	۸.۴۱	۵۹۲	رمل مثنی مخبون اصلم	۲
۲.۹۷	۸۵	۶.۶۵	۴۶۸	رمل مثنی مخبون محذوف	۳
۱.۱۱	۳۲	۰.۲۱	۱۵	رمل مسدس محذوف	۴
۰.۴۹	۱۴	۰.۰۷۱	۵	رمل مثنی مشکول	۵
۰.۳۵	۱۰	۰.۰۷۱	۵	رمل مسدس مخبون اصلم	۶
۰.۲۵	۷	۰.۰۲۸	۲	رمل مثنی مخبون	۷
۰.۱۰	۳	۰.۰۱۴	۱	رمل مسدس مخبون محذوف	۸
۳۶.۹۱	۱۰۵۵	۴۶.۵۵	۳۲۷۷	مجموع	

۲. بحر هزج

از محور متحدالارکان و در لغت به معنای سرود طرب‌انگیز است. در فن عروض بحری است که از تکرار رکن (مفاعیلن) پدید می‌آید. بحر هزج و متفرعاتش دومین رتبه را از نظر بسامد در غزلیات دو شاعر دارد، به طوری که بسامد تکرار آنها در غزلیات صائب ۱۳۹۹ غزل (۱۹.۸۷ درصد) و در غزلیات بیدل ۷۹۵ غزل (۲۷.۸۲ درصد) است:

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن (هزج مثنی‌سالِم):

بحری جویباری، سنگین و دلنشین است. از نظر فراوانی رتبه دوم را در غزلیات بیدل و سوم را در غزلیات صائب دارد و پرکاربردترین وزن بحر هزج در غزلیات دو شاعر است. صائب با ۹۶۰ غزل (۱۳.۶۴ درصد) و بیدل با ۴۸۸ غزل (۱۷.۰۸ درصد) سهم قابل توجهی از غزلیات خود را در این وزن سروده‌اند:

به دعوت هم کسی را کس نمی‌گوید بیا اینجا صدای نان شکستن گشت بانگ آسیا اینجا
(بیدل، ج ۱، ص ۱۱۲)
به ساغر نقل کرد از خم، شراب آهسته آهسته برآمد از پس کوه آفتاب آهسته آهسته
(صائب، ج ۶، ص ۳۲۰۲)

مفاعیلن مفاعیلن فعولن (هزج مسدس محذوف):

وزنی جویباری و دلنشین که «مناسب مضامین عاشقانه است» (وحیدیان کامیار، ص ۸۴). سیزدهمین وزن به کاررفته در دیوان بیدل و دهمین وزن در دیوان صائب است. صائب ۳۲ غزل (۰.۴۵ درصد) و بیدل ۲۷ غزل (۰.۹۴ درصد) را در این وزن سروده‌اند:

به شوخی زد طرب غم آفریدند مکرر شد غسل سم آفریدند
(بیدل، ج ۱، ص ۵۶۲)
مکن منع تماشایی ز دیدن که این گل کم نمی‌گردد به چیدن
(صائب، ج ۶، ص ۳۱۲۷)

مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن (هزج مثنی‌اخر مکفوف محذوف):

از اوزان جویباری محسوب می‌شود و چهارمین وزن در غزلیات بیدل و هفتمین وزن در غزلیات صائب است و بسامدی برابر با ۲۵۷ غزل (۸.۹۹ درصد) از بیدل و ۳۷۹ غزل (۵.۳۸ درصد) از صائب را شامل می‌شود:

کی در قفس و دام هوا و هوس افتم آن شعله نی‌ام من که به هر خار و خس افتم
(بیدل، ج ۲، ص ۱۱۳۷)
از یار ز ناسازی اغیار گذشتیم از کثرت خار از گل بی‌خار گذشتیم
(صائب، ج ۵، ص ۲۸۶۵)

مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن (هزج مثنی‌اخر):

جزء اوزان دوری و خیزابی به‌شمار می‌رود و در ۱۶ غزل (۰.۵۷ درصد) بیدل و ۱۰ غزل (۰.۱۴ درصد) صائب به‌کاررفته است. وزنی کم کاربرد به حساب می‌آید و از نظر بسامد رتبه هجدهم را در غزلیات دو شاعر به خود اختصاص داده است:

تا کاتب ایجادم نقش من و ما بندد چون صبح دم فرصت مسطر به هوا بندد

(بیدل، ج ۱، ص ۵۹۰)

هر ذره ازو در سر، سودای دگر دارد هر قطره ازو در دل، دریای دگر دارد

(صائب، ج ۴، ص ۲۱۷۹۹)

مفعول مفاعیلن فعولن (هزج مسدس اخر مقبوض محذوف):

وزنی شاد و خیزابی و مناسب مضامینی همچون شور و عشق و گاهی هم حکمت می‌باشد. از نظر بسامد رتبه بیست‌و‌چهارم در غزلیات بیدل و شانزدهم را در غزلیات صائب دارد. بیدل با ۷ غزل (۰.۲۵ درصد) (بیدل، ص ۴۷۸، ۵۸۳، ۶۴۷، ۷۷۹، ۷۹۴، ۱۱۳۲، ۱۱۶۳) و صائب با ۱۲ غزل (۰.۱۷ درصد) بهره کمی از این وزن برده‌اند:

تا آینه روبه‌روی ما بود گلچین بهار کهربا بود

(بیدل، ج ۱، ص ۵۸۳)

ای حسن تو برق خانمانها عشق تو دلیل آسمانها

(صائب، ج ۱، ص ۴۱۶)

مفعول مفاعیلن مفاعیلن (هزج مسدس اخر مقبوض صحیح عروض و ضرب):

وزنی ضربی و شاد و بیستمین وزنی است که صائب استفاده کرده است و با ۶ غزل (۰.۰۹۰ درصد) جزء اوزان کم کاربرد صائب به‌شمار می‌رود (صائب، ص ۱۰۹۸، ۱۱۰۰، ۲۱۸۴، ۲۱۸۸، ۳۱۸۶، ۳۴۲۲) و در دیوان بیدل هیچ نمودی ندارد:

عشق تو ز دل به در نمی‌آید سیمرغ ز قاف بر نمی‌آید

(صائب، ج ۴، ص ۲۱۸۸)

جدول ۳: بسامد بحر هزج و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۱۷.۰۷	۴۸۸	۱۳.۶۴	۹۶۰	هزج مثنی سالم	۱
۸.۹۹	۲۵۷	۵.۳۸	۳۷۹	هزج مثنی اخری مکفوف محذوف	۲
۰.۹۴	۲۷	۰.۴۵	۳۲	هزج مسدس محذوف	۳
۰.۵۷	۱۶	۰.۱۷	۱۲	هزج مسدس اخری مقبوض محذوف	۴
۰.۲۵	۷	۰.۱۴	۱۰	هزج مثنی اخری	۵
۰	۰	۰.۰۹۰	۶	هزج مسدس اخری مقبوض صحیح عروض و ضرب	۶
۲۷.۸۲	۷۹۵	۱۹.۸۷	۱۳۹۹	مجموع	

۳. بحر مضارع

«مضارع در لغت به معنی مشابهت است» (تجلیل، ص ۳۰). از بحور متناوب الارکان است و از ترکیب دو رکن «مفاعیلن و فاعلاتن» ساخته می‌شود. سومین بحر پرکاربرد در غزلیات بیدل و صائب است. ۴۰۷ غزل (۱۴.۲۴ درصد) بیدل و ۱۱۶۹ غزل (۱۶.۶۱ درصد) صائب در این وزن سروده شده‌اند:

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن (مضارع مثنی اخری مکفوف محذوف):

وزنی جویباری و سنگین است و برای بیان مضامینی همچون پند و اندرز به کار می‌رود. این وزن زیبا با ۳۱۱ غزل (۱۰.۸۸ درصد) در غزلیات بیدل رتبه سوم و با ۱۰۹۹ غزل (۱۵.۶۲ درصد) در غزلیات صائب رتبه دوم را به خود اختصاص داده است و جزء اوزان پرکاربرد دو شاعر می‌باشد:

دلدار رفت و دیده به حیرت دچار ماند با ما نشان برگ گلی زان بهار ماند
(بیدل، ج ۱، ص ۶۵۴)

دل را نگاه گرم تو دیوانه می‌کند آینه را رخ تو پریخانه می‌کند
(صائب، ج ۴، ص ۲۰۲۲)

مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن (مضارع مثنیٰ اُخرب):

جزء اوزان دوری و خیزابی به‌شمار می‌آید. این وزن «قسمت اعظم زایایی عروض فارسی را بر عهده دارد» (شمیسا، ص ۷۰). از نظر فراوانی با ۹۶ غزل (۳.۳۶ درصد) رتبه هشتم را در غزلیات بیدل و با ۷۰ غزل (۰.۹۹ درصد) جایگاه نهم را در غزلیات صائب دارد: امروز بعد عمری دلدار یاد ما کرد شرم تغافل آخر حق وفا ادا کرد (بیدل، ج ۱، ص ۵۳۴) از باددستی خود ما میکشان خرابیم در کاسه سرنگونی هم چشم با حبابیم (صائب، ج ۵، ص ۲۸۸۱)

جدول ۴: بسامد بحر مضارع و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

مشخصات		صائب تبریزی		بیدل دهلوی	
رتبه	نام بحر	بسامد	درصد	بسامد	درصد
۱	مضارع مثنیٰ اُخرب مکفوف محذوف	۱۰۹۹	۱۵.۶۲	۳۱۱	۱۰.۸۸
۲	مضارع مثنیٰ اُخرب	۷۰	۰.۹۹	۹۶	۳.۳۶
مجموع		۱۱۶۹	۱۶.۶۱	۷۹۵	۱۴.۲۴

۴. بحر مجتث

از بحور متناوب‌الارکان و در لغت به معنی «از بیخ برگندن» است. در اصطلاح عروض بحری است که از ترکیب دو رکن «مستفعلن و فاعلاتن» به وجود می‌آید. بحر مجتث و متفرعات آن جزء بحور پرکاربرد در غزلیات صائب و بیدل است. بسامد تکرار آنها در غزلیات صائب ۱۰۷۹ غزل (۱۵.۳۳ درصد) و در غزلیات بیدل ۳۳۲ غزل (۱۱.۶۲ درصد) است:

مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَع لِن (مجتث مثنیٰ مخبون اصلم):

این وزن جویباری با ۱۶۲ غزل (۵.۶۷ درصد) رتبه پنجم در غزلیات بیدل و با ۶۸۳ غزل (۹.۷۰ درصد) مقام چهارم را در غزلیات صائب دارد و جزء اوزان نسبتاً پرکاربرد به حساب می‌آید:

وفور مال به تأکید خست است دلیل گشاده دست نمی‌خواهد آستین طویل
(بیدل، ج ۲، ص ۹۶۳)
زمین به لرزه درآید ز دل تپیدن من شود سپهر زمین‌گیر از آرمیدن من
(صائب، ج ۶، ص ۳۰۸۰)

مفاعِلن فعلاَتِن مفاعِلن فَعْلُن (مجتث مَثْمَن مَخْبُون محذوف):

وزنی جویباری است و سهمی به اندازه ۱۰۴ غزل (۳.۶۴ درصد) و رتبه هفتم از
غزلیات بیدل و ۳۶۶ غزل (۵.۲۰ درصد) و رتبه هشتم از غزلیات صائب را به خود
اختصاص داده است:

ز زلف و روی تو تا دیده‌ام سیاه و سفید به جای دیده پسندیده‌ام سیاه و سفید
(بیدل، ج ۱، ص ۶۸۲)
فلک به آبله خار دیده می‌ماند زمین به دامن در خون کشیده می‌ماند
(صائب، ج ۴، ص ۱۸۷۶)

مفاعِلن فعلاَتِن مفاعِلن فعلاَتِن (مجتث مَثْمَن مَخْبُون):

جزء اوزان دوری و خیزابی است و در غزلیات بیدل با ۶۶ غزل (۲.۳۱ درصد) رتبه دهم
و در غزلیات صائب با ۳۰ غزل (۰.۴۳ درصد) رتبه یازدهم را از نظر فراوانی دارد:
دلت فسرد جنونی کز آشیانه برآیی چو ناله دامن صحرا به کف ز خانه برآیی
(بیدل، ج ۲، ص ۱۳۵۵)
مکش ز حسرت تیغ خودم که تاب ندارم ز هیچ چشمه دیگر امید آب ندارم
(صائب، ج ۵، ص ۲۸۷۸)

جدول ۵: بسامد بحر مجتث و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۵.۶۷	۱۶۲	۹.۷۰	۶۸۳	مجتث مَثْمَن مَخْبُون اصلم	۱
۳.۶۴	۱۰۴	۵.۲۰	۳۶۶	مجتث مَثْمَن مَخْبُون محذوف	۲
۲.۳۱	۶۶	۰.۴۳	۳۰	مجتث مَثْمَن مَخْبُون	۳
۱۱.۶۲	۳۳۲	۱۵.۳۳	۱۰۷۹		مجموع

۵. بحر رجز

از بحور متحدالارکان و «در لغت به معنی اضطراب و سرعت است» (مددی، ص ۱۱۷). در فن عروض بحری را گویند که از تکرار رکن «مستفعلن» حاصل می‌شود. از پرکاربردترین بحور شعر فارسی است. این بحر با بسامد ۷۴ غزل (۲.۵۹ درصد) از بییدل و ۱۴ غزل (۰.۲۰ درصد) از صائب جزء اوزان کم کاربرد به‌شمار می‌رود:

مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفاعلتن (رجز مثنی مطوی مخبون):

وزنی خیزابی، شاد و دوری دارد و مناسب مضامین پرجذبه و شورانگیز است. از نظر فراوانی با ۲۵ غزل (۰.۸۷ درصد) رتبه چهاردهم را در غزلیات بییدل و با ۶ غزل (۰.۰۹۰ درصد) جایگاه بیستم را در غزلیات صائب دارد (صائب، ص ۴۱۴، ۴۱۵، ۱۱۱۰، ۱۱۳۱، ۲۱۸۲، ۳۱۳۰):

بی‌ثمیری حصار شد در چمن امید ما طره امن شانه زد سایه برگ بید ما
(بییدل، ج ۱، ص ۱۳۲)
جان غریب ازین جهان، میل وطن نمی‌کند شد جو عقیق نامجو، یاد یمن نمی‌کند
(صائب، ج ۴، ص ۲۱۸۲)

مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن (رجز مثنی مخبون مرفل):

وزنی جویباری دارد. در غزلیات بییدل (۲۵ غزل) کم کاربرد است (۰.۸۷ درصد) و رتبه پانزدهم را دارد و در دیوان صائب به کار نرفته است:

غبار یاسم به هر تپیدن هزار بیداد می‌نگارم به سرمه فرسود خامه اما هنوز فریاد می‌نگارم
(بییدل، ج ۲، ص ۱۱۲۰)

مستفعلن مستفعلن مستفعلن (رجز مثنی سالم):

از اوزان نرم و جویباری است که با ۱۱ غزل (۰.۳۸ درصد) رتبه بیست‌ودوم را در غزلیات بییدل و با ۸ غزل (۰.۱۱ درصد) جایگاه نوزدهم را در غزلیات صائب دارد (صائب، ص ۴۰۹، ۴۱۰، ۲۵۴۵، ۳۱۸۵، ۳۱۸۶، ۳۴۲۱):

می‌آید از دشت جنون گردهم بیابان در بغل توفان وحشت در قدم فوج غزالان در بغل
(بییدل، ج ۲، ص ۹۶۱)
ای دفتر حسن ترا فهرست خط و خال‌ها تفصیل‌ها پنهان شده در پرده اجمال‌ها
(صائب، ج ۱، ص ۴۱۰)

مفتعلن مفتعلن مفتعلن (رجز مثنی مطوی سالم):

جزء اوزان خیزابی و پر کاربرد است، اما در غزلیات دو شاعر کاربرد ناچیزی دارد. در دیوان بیدل با ۶ غزل (۰.۲۱ درصد) رتبه بیست و چهارم را دارد (بیدل، ص ۱۳۴، ۱۹۷، ۵۲۸، ۶۲۸، ۱۲۸۰، ۱۳۸۵) و در غزل صائب نمودی ندارد:

پیش توانگرمنشان، پهلوی لاغر مگشا دست به هر دست مده، چشم به هر در مگشا

(بیدل، ج ۱، ص ۱۳۴)

مستفعلاتن مستفعلاتن (رجز مربع مُرفَل):

وزنی سنگین و جویباری است. در غزلیات بیدل با بسامد ۶ غزل (۰.۲۲ درصد) جایگاه بیست و پنجم را دارد (بیدل، ص ۸۵، ۸۳۷، ۹۵۸، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۲۸۸) و در غزلیات صائب هیچ نمودی ندارد:

بیگانه وضعیم یا آشناییم ما نیستیم اوست او نیست ماییم

(بیدل، ج ۲، ص ۱۰۱۶)

مفتعلاتن مفتعلاتن مفتعلاتن (رجز مثنی مطوی مُرفَل):

وزنی کم کاربرد و تنها ۱ غزل (۰.۰۴ درصد) از غزلیات بیدل مختص این وزن است و از نظر بسامد جایگاه بیست و نهم را در غزلیات بیدل دارد و صائب آن را به کار نبرده است:

دوری بزم در غم و شادی گر کند این می قسمت جامم

صبح نخندد بر رخ روزم، شمع نگرید بر سر شامم

(بیدل، ج ۲، ص ۱۰۷۳)

جدول ۶: بسامد بحر رجز و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۸۷	۲۵	۰.۱۱	۸	رجز مثنی سالم	۱
۰.۸۷	۲۵	۰.۰۹۰	۶	رجز مثنی مطوی مخبون	۲
۰.۳۸	۱۱	۰	۰	رجز مثنی مخبون مُرفَل	۳
۰.۲۲	۶	۰	۰	رجز مثنی مطوی سالم	۴
۰.۲۲	۶	۰	۰	رجز مربع مُرفَل	۵
۰.۰۳	۱	۰	۰	رجز مثنی مطوی مُرفَل	۶
۲.۵۹	۷۴	۰.۲۰	۱۴	مجموع	

۶. بحر کامل

از بحور متحدالارکان و در فن عروض بحری را گویند که از تکرار رکن «متفاعلن» ساخته می‌شود. از بحوری است که شاعران عرب استفاده می‌کنند. در زبان فارسی شاعران اندکی همچون بیدل از این وزن بهره برده‌اند:

متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن (کامل مثنیٰ سالم):

از اوزان نادر شعر فارسی است و بیشتر در عروض عرب کاربرد دارد. این وزن با ۵۶ غزل (۱۰۹۶ درصد) رتبه یازدهم را در غزلیات بیدل دارد، اما صائب در این وزن غزلی نسروده است: خجلم ز حسرت پیری که ز چشم تر نکشد قدح ستم است داغ خمار شب به دم سحر نکشد قدح (بیدل، ج ۱، ص ۵۰۳)

جدول ۷: بسامد بحر کامل در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۱۰۹۶	۵۶	۰	۰	کامل مثنیٰ سالم	۱
۱۰۹۶	۵۶	۰	۰	مجموع	

۷. بحر خفیف

از بحور متناوب‌الارکان و در لغت به معنای «سبک و چابک در حرکت است» (مددی، ص ۱۱۷). در علم عروض بحری است که از ترکیب ارکان «فاعلاتن و مستفاعلاتن» به وجود می‌آید. بیدل ۴۵ غزل (۱۰۵۷ درصد) و صائب ۳۲ غزل (۰۰۴۵ درصد) را در این بحر سروده‌اند:

فاعلاتن مفاعلن فاعلن (خفیف مسدس مخبون محذوف):

دارای وزنی خیزابی است و مقام شانزدهم را در غزلیات دو شاعر دارد. با ۲۳ غزل (۰۰۸۱ درصد) از بیدل و ۱۲ غزل (۰۰۱۷ درصد) از صائب جزء اوزان کم کاربرد است: نه تعین نه ناز می‌رسدم تا جبین یک نیاز می‌رسدم (بیدل، ج ۲، ص ۱۱۵۴)

آب خضر و می شبانه یکی است مستی و عمر جاودانه یکی است
(صائب، ج ۲، ص ۱۰۸۵)

فاعلاتن مفاعِلن فَعْلُن (خفیف مسدس مخبون اصلم):

دو شاعر مضامینی از حکمت و عرفان را در این وزن سروده‌اند. این وزن با ۱۹ غزل (۰.۶۶ درصد) مقام هفدهم را در غزلیات بیدل و با ۲۰ غزل (۰.۲۸ درصد) رتبهٔ چهاردهم را در غزلیات صائب دارد و جزء اوزان کم کاربرد غزلیات هر دو شاعر است:
ساغرم بی تو داغ می‌گردد نقش پای چراغ می‌گردد

(بیدل، ج ۱، ص ۶۹۰)

به ادب نوش، جام دولت را مده از کف زمام دولت را

(صائب، ج ۱، ص ۴۱۳)

فعالتن مفاعِلن فعالتن (خفیف مثنی مخبون):

وزنی بسیار نادر است، اما با وجود این بیدل همچون مولانا در این وزن هم طبع‌آزمایی کرده و ۳ غزل (۰.۱۰ درصد) از غزلیات خود را در این وزن سروده و جایگاه بیست‌وهشتم را در غزلیات او دارد (بیدل، ص ۲۳۹، ۹۴۸، ۱۱۸۳)، اما صائب در این وزن غزلی نسروده است:
نرسیدی به فهم خود ره عزم دگر گشا به جهانی که نیستی مژه بر بند و درگشا

(بیدل، ج ۱، ص ۲۳۹)

جدول ۸: بسامد بحر خفیف و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۸۱	۲۳	۰.۲۸	۲۰	خفیف مسدس مخبون اصلم	۱
۰.۶۶	۱۹	۰.۱۷	۱۲	خفیف مسدس مخبون محذوف	۲
۰.۱۰	۳	۰	۰	خفیف مثنی مخبون	۳
۱.۵۷	۴۵	۰.۴۵	۳۲	مجموع	

۸. بحر متقارب

در لغت به معنی «نزدیک‌شونده» و در عروض نام یکی از بحور متفق‌الارکان است و از تکرار رکن «فعولن» حاصل می‌شود. بحری مناسب مضامین حماسی است و کمتر برای

قالب غزل به‌کاررفته، اما دو شاعر از این بحر در غزلیات خود بهره برده‌اند. بیدل ۳۵ غزل (۱.۲۳ درصد) و صائب ۳۰ غزل (۰.۴۳ درصد) در این وزن سروده‌اند:

فعولن فعولن فعولن (مقاربت مئمن سالم):

در شعر فارسی وزنی پرکاربرد است، اما در دیوان این دو شاعر کاربرد کمی داشته است. با ۲۳ غزل (۰.۸۰ درصد) رتبه شانزدهم در غزلیات بیدل و با ۲۶ غزل (۰.۳۷ درصد) جایگاه سیزدهم را در غزلیات صائب دارد:

تغافل چه خجلت به خود چیده باشد که آن نازنین سوی ما دیده باشد
(بیدل، ج ۱، ص ۵۹۵)

منه بر دل زار بار جهان را سبک ساز بر شاخ گل آشیان را
(صائب، ج ۱، ص ۴۱۱)

فعولن فعولن فعولن (مقاربت مئمن محذوف):

وزنی مناسب مضامین حماسی و رزمی است. ۱۲ غزل (۰.۴۳ درصد) از غزلیات بیدل و ۴ غزل (۰.۰۶۰ درصد) از غزلیات صائب در این وزن سروده شده است (صائب، ص ۱۱۰۳، ۲۱۸۶، ۲۸۷۷، ۳۴۱۶) و از نظر فراوانی رتبه بیست‌ویکم در غزلیات بیدل و بیست‌ودوم در غزلیات صائب را به خود اختصاص داده است:

چو دولت درش بر خسان واشود بر آرد برون مور و عنقا شود
(بیدل، ج ۱، ص ۶۱۰)

بده می که بر قلب گردون زنیما! ازین شیشه چون رنگ بیرون زنیما
(صائب، ج ۵، ص ۲۸۸۷)

جدول ۹: بسامد بحر مقاربت و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۸۰	۲۳	۰.۳۷	۲۶	مقاربت مئمن سالم	۱
۰.۴۳	۱۲	۰.۰۶۰	۴	مقاربت مئمن محذوف	۲
۱.۲۳	۳۵	۰.۴۳	۳۰	مجموع	

۹. بحر منسرح

در لغت به معنی «حیوان تند دونده» و در اصطلاح نام یکی از بحور متناوب‌الارکان است که از ترکیب دو رکن «مستفعلن و مفعولات» حاصل می‌شود. بیدل ۳۳ غزل (۱۰۱۶) درصد) و صائب ۳۸ غزل (۰.۵۴ درصد) در این وزن سروده‌اند:

مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن (منسرح مثنی مطوی مکشوف):

وزنی ضربی و پرکاربرد است و از نظر بسامد رتبه سیزدهم در غزلیات بیدل و هفدهم را در غزلیات صائب دارد. بیدل ۲۷ غزل (۰.۹۴ درصد) و صائب ۱۱ غزل (۰.۱۶ درصد) از غزلیات خود را در این وزن سروده‌اند:

چيست درين فتنه‌زار غير ستم در بغل يك نفس و صد هزار تيغ دو دم در بغل
(بیدل، ج ۱، ۸۱۲)
مهرة مارست مهر، مار گزیده‌ست صبح پرده درست آفتاب، چشم دریده‌ست صبح
(صائب، ج ۵، ۲۸۷۷)

مفتعلن فاعلات مفتعلن فع (منسرح مثنی مطوی منحور):

بیست‌وپنجمین وزنی که بیدل از آن بهره برده و دهمین وزنی که صائب استفاده کرده است. بیدل ۶ غزل (۰.۱۷ درصد) (بیدل، ص ۵۹۹، ۶۷۲، ۶۹۵، ۷۰۳، ۷۶۰، ۸۷۱) و صائب ۲۷ غزل (۰.۳۸ درصد) از غزلیات خود را در این وزن سروده‌اند:

سعی نفس جز شمار گام ندارد قاصد ما نامه و پیام ندارد
(بیدل، ج ۱، ۶۹۵)
از کمرش کام دل چگونه برآید؟ خرد شود شیشه‌ای که بر کمر آید
(صائب، ج ۴، ص ۲۱۶۵)

جدول ۱۰: بسامد بحر منسرح و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۹۴	۲۷	۰.۳۸	۲۷	منسرح مثنی مطوی منحور	۱
۰.۲۲	۶	۰.۱۶	۱۱	منسرح مثنی مطوی مکشوف	۲
۱.۱۶	۳۳	۰.۵۴	۳۸		مجموع

۱۰. بحر مقتضب

در لغت به معنی «بریده شده» و در فن عروض نام یکی از بحور متناوب‌الارکان است که از ترکیب دو رکن «مفعولات و مستفعلن» به وجود می‌آید. در غزلیات بیدل ۱۷ غزل (۵۹٪) و در غزلیات صائب ۱ غزل (۱۴٪) در این بحر سروده شده است:

فاعلاتُ مفعولن فاعلاتُ مفعولن (مقتضب مثنی مطوی مقطوع):

وزنی شاد و خیزابی و دوری و با ۱۴ غزل (۴۹٪) رتبه بیستم را در غزلیات بیدل و با ۱ غزل (۱۴٪) جایگاه بیست‌وچهارم را در غزلیات صائب دارد:

می‌پرست ایچادم نشئه ازل دارم همچو دانه انگور شیشه در بغل دارم

(بیدل، ج ۲، ص ۱۱۴۳)

ترک چشم مخمورش مست ناتوانیهاست فتنه با نگاه او گرم همعنائیهاست

(صائب، ج ۲، ص ۱۱۰۴)

فاعلاتُ مفتعلن فاعلاتُ مفتعلن (مقتضب مثنی مطوی):

وزنی شاد و خیزابی و با ۳ غزل (۱۰٪) جایگاه بیست‌وهفتم را در غزلیات بیدل دارد (بیدل، ص ۱۰۱، ۶۱۸، ۶۳۴)، اما صائب در این وزن غزلی نسروده است:

خودسر هوا زده را شرم رهنمون نشود تا به داغ پا نهد شعله سرنگون نشود

(بیدل، ج ۱، ص ۶۳۴)

جدول ۱۱: بسامد بحر مقتضب و متفرعات آن در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۴۹	۱۴	۰.۰۱۴	۱	مقتضب مثنی مطوی مقطوع	۱
۰.۱۰	۳	۰	۰	مقتضب مثنی مطوی	۲
۰.۵۹	۱۷	۰.۰۱۴	۱	مجموع	

۱۱. بحر سریع

در لغت به معنی «تند رونده و شتابنده» و در اصطلاح نام یکی از بحور متناوب‌الارکان است که از ترکیب «مستفعلن مستفعلن مفعولات» حاصل می‌شود:

مفتعلن مفتعلن فاعلن (سریع مسدس مطوی مکشوف):

وزنی ضربی و خیزابی و در غزلیات بیدل با ۵ غزل (۰.۱۷ درصد) رتبه بیست‌وششم (بیدل، ص ۳۷۴، ۳۹۴، ۵۴۲، ۵۷۸، ۹۷۸) و در غزلیات صائب با ۱ غزل (۰.۰۱۴ درصد) جایگاه بیست‌وچهارم را دارد:

ز آتش رخسار که ساغر گرفت خانه آینه چو من درگرفت

(بیدل، ج ۱، ص ۳۹۴)

حلقه گوش تو گوشواره صبح است خال بناگوش تو ستاره صبح است

(صائب، ج ۱، ص ۱۱۰۲)

جدول ۱۲: بسامد بحر سریع در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۱۷	۵	۰.۰۱۴	۱	سریع مسدس مطوی مکشوف	۱
۰.۱۷	۵	۰.۰۱۴	۱	مجموع	

۱۲. بحر متدارک

از محور متحدالارکان و در لغت به معنی «رسنده به چیزی و دریا بنده» و در علم عروض بحری را گویند که از تکرار رکن «فاعلن» حاصل می‌شود:

فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن (متدارک مخبون شانزده رکنی):

وزنی نادر به‌شمار می‌رود و با ۴ غزل (۰/۱۴ درصد) جایگاه بیست‌وهفتم را در غزلیات بیدل دارد (بیدل، ص ۲۷۷، ۷۷۷، ۱۲۰۹، ۱۳۸۸)، اما در غزلیات صائب به‌کار نرفته است:

چه بود سرو کار غلط سبقان در علم و عمل به فسانه زدن

ز غرور دلایل بیخردی همه تیر خطا به نشانه زدن

(بیدل، ج ۲، ص ۱۲۰۹)

جدول ۱۳: بسامد بحر متدارک در غزلیات دو شاعر

بیدل دهلوی		صائب تبریزی		مشخصات	
درصد	بسامد	درصد	بسامد	نام بحر	رتبه
۰.۱۴	۴	۰	۰	متدارک مخبون شانزده رکنی	۱
۰.۱۴	۴	۰	۰	مجموع	

اوزان از منظر کوتاهی و بلندی

بحث دیگر درباره وزن غزلیات دو شاعر، استفاده آنها از وزن‌های کوتاه، متعادل و بسیار بلند است. از ۵۲ گونه وزنی متداول زبان فارسی، ۲۸ گونه را اوزان متعادل (۱۴ تا ۱۶ هجایی)، ۱۷ گونه را اوزان کوتاه (۱۰ تا ۱۳ هجایی) و ۷ گونه را اوزان بسیار بلند (۱۷ تا ۲۴ هجایی) تشکیل می‌دهند. وزن‌های کوتاه به ترتیب در بحر رمل (۵ وزن)، هزج (۴ وزن)، رجز، متقارب، خفیف (هرکدام ۲ وزن) و منسرح و سریع (هر کدام ۱ وزن) به کار رفته‌اند و وزن‌های بسیار بلند را نیز می‌توان در بحرهای رمل، رجز، متدارک، متقارب و کامل جستجو کرد.

جدول ۱۴: بسامد وزن‌ها از منظر کوتاهی و بلندی

رتبه	نام شاعر	کل غزلیات	وزن‌های کوتاه و متوسط	درصد	وزن‌های متعادل	درصد	وزن‌های بسیار بلند	درصد
۱	بیدل	۲۸۵۸	۱۸۷	۶.۵۴	۲۵۸۷	۹۰.۵۲	۸۴	۲.۹۴
۲	صائب	۷۰۴۰	۱۵۹	۲.۲۶	۶۸۸۱	۹۷.۷۴	-	-

از جدول بالا که غزل‌ها در آن از منظر طول وزن بررسی شده‌اند نتایج زیر حاصل می‌شود:

الف) بیدل از سه نوع وزن «کوتاه، متعادل و بسیار بلند» بهره برده، اما صائب فقط از دو نوع «کوتاه و متعادل» استفاده کرده است. چنان‌که «از خصوصیات برجسته شعر بیدل کاربرد اوزان بسیار بلند می‌باشد» (شفیعی کدکنی، ص ۲۵).

ب) وزن‌های با طول متعادل بیش از ۹۰ درصد غزل‌های دو شاعر را شامل می‌شود و پس از آن اوزان کوتاه با ۶.۵۴ درصد در غزل بیدل و ۲.۲۶ درصد در غزل صائب و همچنین وزن‌های بلند با کاربرد ۲.۹۴ درصد در غزل بیدل و بدون کاربرد در غزل صائب، جایگاه ناچیزی دارند.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه پیرامون موسیقی بیرونی (وزن) -از برترین خصایص در تأثیرگذاری و تشخیص شعری- در دیوان دو شاعر ارائه شد، چنین برداشت می‌شود که دیوان هر دو شاعر گنجینه‌ای از اوزان مطبوع و دلنشین زبان فارسی اعم از پرکاربرد و کم کاربرد است و اوزان نامطبوع در غزلیات آنها جایی ندارد.

در این پژوهش به بررسی و مقایسه وزن ۲۸۵۸ غزل بیدل و ۷۰۴۰ غزل صائب پرداخته شد و نتایج حاصل شد که به طور خلاصه عبارتند از:

دو شاعر در مجموع از ۱۲ بحر و ۳۶ گونه وزنی بهره برده‌اند. بیدل از ۱۲ بحر و ۳۶ وزن و صائب از ۱۰ بحر و ۲۹ وزن استفاده کرده‌اند. با توجه به اینکه شمار غزل‌های بیدل (۲۸۵۸ غزل) کمتر از نصف غزل‌های صائب (۷۰۴۰ غزل) است این تنوع جلوه بیشتری در غزلیات بیدل نسبت به صائب پیدا کرده است.

دو شاعر بیشترین توجه خود را به بحر رمل داشته‌اند و بحور هزج، مضارع و مجتث در رده‌های بعدی قرار دارند. به طوری که بحر رمل با ۴۶.۵۵ (۳۲۷۷ غزل) در غزلیات صائب و ۳۶.۹۱ (۱۰۵۵ غزل) در غزلیات بیدل پرکاربردترین بحر در غزلیات دو شاعر است.

وزن عروضی «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» با کاربرد ۲۱۸۹ غزل از ۷۰۴۰ غزل صائب و ۷۸۴ غزل از ۲۸۵۸ غزل بیدل پرکاربردترین، و اما وزن عروضی «فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن» با کاربرد ۴ غزل در غزلیات بیدل و بدون کاربرد در غزلیات صائب کم کاربردترین وزن به‌شمار می‌رود.

۸ وزن عروضی «مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن»، «مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن»، «مستفعلاتن مستفعلاتن»، «مفتعلاتن مفتعلاتن مفتعلاتن مفتعلاتن»، «متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن»، «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن»، «فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن مفتعلن» و «فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن» در غزلیات صائب هیچ نمودی ندارند، و همچنین وزن عروضی «مفعول مفاعلن مفاعیلن» در غزلیات بیدل به کار نرفته است.

دو شاعر بیش از ۹۰ درصد غزل‌های خود را در اوزان با طول متعادل (۱۴ تا ۱۶ هجایی) سروده‌اند. بیدل ۹۰.۴۹ درصد و صائب ۹۷.۸۳ درصد.

بیدل ۸۴ غزل در اوزان بسیار بلند (۱۷ تا ۲۴ هجایی)، سروده، اما صائب در این اوزان غزلی نسروده است.

منابع

- بیدل دهلوی، میرزا عبدالقادر، دیوان، به تصحیح خلیل‌الله خلیلی، به اهتمام مختار اسماعیل نژاد، نشر سیمای دانش، تهران، ۱۳۸۴.
- تجلیل، جلیل، عروض و قافیه، سپهر کهن، تهران، ۱۳۷۸.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا، شاعر آینه‌ها، نشر آگه، تهران، ۱۳۸۹.
- شمس قیس رازی، المعجم فی معاییر اشعار العجم، به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، زوار، تهران، ۱۳۶۰.
- شمیسا، سیروس، سیر غزل در شعر فارسی، نشر علم، تهران، ۱۳۸۶.
- صائب، محمدعلی، دیوان، به کوشش محمد قهرمان، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۴-۱۳۷۰.
- عقدایی، تورج، نوای شعر فارسی (عروض و قافیه)، زهد، تهران، ۱۳۷۹.
- کریمی، امیربانو، انتخاب و شرح و تفسیر بر دویست و یک غزل صائب، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۵.
- مددی، حسن، عروض و قافیه (نگاهی تازه به اوزان و ضرب‌آهنگ شعر فارسی)، تیرگان، تهران، ۱۳۸۵.
- مرادی، کریم، مقدمه و تعلیقات بر غزلیات میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی (براساس نسخه‌ی خان‌محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی)، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۷.
- واحددوست، مهوش، «ویژگی‌های بنیادین غزل‌های میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی»، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، سال دوم، ش ۵، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زمستان ۱۳۸۹.
- وحیدیان‌کامیار، تقی، بررسی منشاء وزن شعر فارسی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۷۰.